

Visions al voltant dels fets de la Setmana Tràgica a la Catalunya de 1909

Francisco de Paula (Universitat Autònoma de Barcelona)

Resum /Resumen /Abstract

Article que analitza breument diferents antecedents dels segle XIX i començament del segle XX que puguin explicar les arrels de la Setmana Tràgica, així com les diferents aportacions historiogràfiques clàssiques i més actuals al voltant d'aquest fet que l'any 1909 va celebrar el seu centenari. A més a més s'indica, a partir de l'anàlisi historiogràfic, certs aspectes que poden ser la base de futures investigacions.

Artículo que analiza brevemente diferentes antecedentes del siglo XIX y comienzos del siglo XX que puedan explicar las raíces de la Semana Trágica, así como las diferentes aportaciones historiográficas clásicas y más actuales en torno a este hecho que en 1909 celebró su centenario. Además se indica, a partir del análisis historiográfico, ciertos aspectos que pueden ser la base de futuras investigaciones.

The article analyses briefly the different previous situations of the XIX and beginning of the XX centuries that could explain the origins of the Tragic Week. It deals with the different classical and contemporary historiographical contributions around those events which have celebrated their centenary. This contributions start from the historiographical analysis certain aspects that can be the base for future research.

Paraules clau /Palabras clave /Key Words

Setmana Tràgica, 1909, Anarquisme, Republicanisme, Revolta social, Ferrer i Guàrdia, Catalunya
Semana Trágica, 1909, Anarquismo, Republicanismo, Revuelta social, Ferrer i Guàrdia, Cataluña
Tragic Week, 1909, anarchism, republicanism, social revolt, Ferrer i Guàrdia, Catalonia

256

Antecedents Setmana Tràgica

Per entendre els motius que poden explicar, durant l'estiu de 1909, els diferents fets ocorreguts a Catalunya i coneguts, entre altres noms, com la Setmana Tràgica, hem de tenir presents certs antecedents i fets anteriors que poden explicar l'esclat social a Barcelona i gran part de Catalunya.

Per exemple podem veure antecedents en fets com la Revolta de l'estiu de 1835. Catalunya estava aleshores en un context d'enfrontaments entre carlistes i liberals. Els ambients més liberals i populars relacionaven, amb raó, l'Església amb el Carlisme, és a dir, amb l'Antic Règim. Ciutats com Barcelona o Reus des dels inicis del segle XIX havien sigut centres liberals actius, i en aquest context, a Reus, diferents milicians van ser assassinats per carlistes aquell estiu. Un dies després, en un acte en commemoració de l'aniversari d'Isabel II, a Barcelona (25 de juliol), durant una cursa de braus a "El Torín", una plaça de llambordes i fusta al barri de la Barceloneta, amb capacitat per a 12.000 persones, construïda l'any 1834, va esclatar una revolta popular. Els braus eren una tradició molt estesa arreu de les zones de cultura llatina i, Barcelona, era una de les ciutats amb més seguiment social d'aquest espectacle. Sembla ser que la cursa no va ser gaire ben rebuda per part del públic, que, per altra banda, semblava que, a partir de les notícies de Reus, estava ja "calent". D'aquesta manera va iniciar-se un esclat social de

manera espontània, o això, almenys, es pot despendre a partir de l'antiga cançó popular que rememorava els fets, la coneguda com el “Dia de Sant Jaume”: *Dia de Sant Jaume de l'any trenta-cinc, van fer una gran festa dintre del turín: van sortir un toros, van ser dolents i aquesta és la causa de cremar els convents*¹.

Els amotinats van fer destrosses a la mateixa plaça i voltants, després des de la Barceloneta van dirigir-se a les Rambles, en direcció del mar vers a la muntanya, cridant “*El bou gros*”, en referència al General Llauder, Capità General de Catalunya aleshores, i de “*Visca la Llibertat!, Morin els frares!*”. Durant aquell dia i posteriors a Barcelona i altres poblacions catalanes es van atacar i cremar convents i esglésies, uns símbols que socialment s'assimilaven a la reacció i l'obscurantisme.

El 5 d'agost de 1835 entrà el general Bassa a Barcelona, delegat d'en Llauder, amb l'objectiu d'eliminar la revolta social existent. L'Ajuntament, la Diputació, els prohoms de la ciutat i la Milícia Urbana van recolzar els objectius del general. Però l'entrada a Barcelona d'en Bassa encara va encendre més els ànims populars. Un grup de revoltats, en aquest context d'anomia, aconseguí arribar al despatx del general Bassa, sent ajusticiat a trets i passejat pels carrers com si fos un brau, a més a més de destrossar l'arxiu del despatx i fer servir part del paperam com a combustible per tal de cremar el seu cos. Aquella nit, el 6 d'agost, es cremà també la fàbrica Bonaplata, al carrer Tallers de la ciutat, coneguda popularment com “*El Vapor*” per ser la primera que feia ús d'aquesta tecnologia per moure les filadores. L'incipient moviment obrer, especialment al sector tèxtil, assimilava les noves tecnologies com a sinònim d'atur i misèria. La crema de la Bonaplata s'explica normalment com una mostra de *ludisme* autòcton. El 7 d'agost, però, el General Pastor entrà a Barcelona i ocupà la ciutat i reprimí la revolta social existent. El balanç per tal d'assegurar l'ordre va ser molt dur i finalitzà amb diversos afusellats.

La conflictivitat social, en tot cas, durant el segle XIX va ser sempre present, tant a Barcelona com a la resta de nuclis urbans de Catalunya. Episodis com la crema de burots de 1842, o la revolta de *La Jamanca* de 1843, o els juliols de 1854-1855-1856, serien exemples d'episodis violents, bullangues i revoltes populars motivades per diferents fets i problemes estructurals, tals com l'encariment de la vida, exemplificat en la destrucció dels burots, el nom dels establiments on es cobraren els impopulars impostos de consums, o en el rebuig a les selfactines de la indústria tèxtil, que provocaven l'increment de l'atur i la misèria social entre la classe treballadora, i tot un seguit d'elements que configuraven una conflictivitat social molt elevada i amb esclats puntuals molt virulents coneguts com a bullangues.

En aquest sentit, durant el Sexenni Democràtic (1868-1874), la conflictivitat social, malgrat la democratització del Sistema, va continuar sent molt forta, especialment al voltant dels sectors republicans federals, del moviment obrer i dels internacionalistes que ja començaven a ser una força important a Catalunya. Per exemple destacaria la insurrecció fallida dels federalistes a les zones estatals d'influència tradicional d'aquest moviment, entre el setembre i l'octubre de 1869, en un context on el govern de Sagasta volia desarmar les milícies nacionals i es continuava incomplint les promeses de supressió dels consums o les quintes. L'Estat era dèbil, amb les arqueges sota mínims i amb guerres a Cuba i Puerto Rico, a més a més d'una conflictivitat endèmica sota els

¹ DD.AA, *La Barcelona Rebelde*, Barcelona, Octaedro, 2004, p. 12.

paràmetres del carlisme que aleshores també optava per la via insurreccional. Per tant, era fins a cert punt lògic que els governs incomplissin les promeses d'eliminar els odiats impostos sobre els consums, que encarien els productes més bàsics, o les injustes quintes, que no eren altra cosa que un sistema de lleves per l'exèrcit, basat en sorteigs que mitjançant un taxa donava la possibilitat de no anar a files. Evidentment, aquesta taxa només estava a l'abast de les butxaques dels sectors socials benestants, fent a la pràctica que la gent més pobre fos qui realment anés a files. Després de la insurrecció fallida federal, a finals de març i inicis d'abril de 1870, a Catalunya i altres indrets es produí la coneguda com a *Revolta contra les Quintes*: a Vic, Sant Celoni, Sant Feliu de Llobregat, Gràcia, Sabadell, Martorell, Sants, Barcelona, Sant Andreu, Sant Martí de Provençals, entre un llarg nombre de poblacions, la revolta social contra les quintes va ser un fet. Aquesta revolta quedà plasmada en ocupacions d'Ajuntaments, crema de bombos dels sorteigs, de les llistes de les quintes i en diversos llocs es van fer repicar campanes en senyal de revolta. En aquest sentit, en l'imaginari col·lectiu popular, els fets de Gràcia seran els més recordats, sorgint així el mite de "La Campana de Gràcia": unes 300 dones van ocupar l'Ajuntament i a la plaça fan fer una foguera on es cremaren mobles i registres, a més a més dels bombos i llistes de les quintes. La revolta es va estendre per la població durant dies alhora que resistia a les tropes de l'exèrcit. El mite afirma que la campana de la plaça de l'Ajuntament gracienc, actualment coneguda com a Rius i Taulet, tots els dies dels fets va estar sonant en senyal de revolta. Va ser un moviment amb una arrel espontània però durant la bullanga a Gràcia es va crear fins i tot una *Junta Revolucionària*. Sembla evident, per tant, que aquesta presa del carrer amb una forta virulència era un dels mitjans utilitzats per diferents sectors socials per tal de mostrar la seva disconformitat i enuig vers els poders establerts, creant-se, segurament, una consciència col·lectiva, amb matisos, de revolució republicana, compartida per sectors federals radicalitzats, internacionalistes i gran part del moviment obrer, i que era capaç de transformar un moviment espontani en quelcom més que una simple bullanga.

Tot plegat es veu que al segle XIX i inicis del XX van existir tota una sèrie de fets que, d'una manera o una altra, van anant configurant una realitat social conflictiva, la qual explicaria la virulència que van adquirir els fets a tot Catalunya durant l'estiu de 1909. L'odi a l'Església, com a símbol de la reacció, era un aspecte arrelat a la cultura progressista catalana, com també ho era la desafecció política i a l'Estat. Altres fets reforçarien aquesta interpretació, com serien els referents a l'anomenat terrorisme anarquista: des de mitjans dels anys 80 del segle XIX i fins mesos abans dels esdeveniments de la Setmana Tràgica, les bombes van ser el pa de cada dia de la realitat barcelonina, unes vegades de la mà de l'anarquisme més bel·ligerant, altres cops, segurament, de la mà estatal, com, per exemple, anys abans de l'esclat de 1909 amb el conegut com a cas Rull, directament connectat als cossos policials. Sobre el terrorisme anarquista un estudi recent destaca que *aunque se imputó a la anarquía cada ruido en la ciudad, los agravios justamente esclarecidos o claramente reivindicados fueron escasos, acaso media docena, y no dudamos de que fueron muchos más los inspirados por la anarquía, pero estamos convencidos de que tres de cada cuatro páginas de la presente antología hablan de un chungón, un chivato o un policía*². En tot cas la repressió estatal derivada del terrorisme anarquista va ser molt dura i no només atacà als sectors més radicalitzats de l'ambient anàrquic, de fet es reprimí a tota persona polititzada, i no sempre, en els ambients del que avui dia es podria considerar com les esquerres. La repressió iniciada, per exemple, contra tot l'ambient progressista al voltant de la més que

² DD.AA, *La Barcelona de la dinamita, el plomo y el petróleo. 1884-1909*, Barcelona, Grupo de Afinidad Quico Rivas, 2009, p.84.

sospitosa bomba del carrer de Canvis Nous el 1896, que desembocà en els coneguts processos de Montjuïc, seria un exemple clar d'un Estat que utilitzà el muntatge policial i la tortura com a eines d'actuació política. Tot plegat, més enllà de reactivar lluites socials al voltant, per exemple, de la campanya de revisió dels processos, deixà un pòsit social d'animadversió a les estructures estatals, i, per tant, la visió que el poble ras tenia del suposat terrorisme segurament no era la que habitualment personatges com Gil Maestre, Comín Colomer o Romero Maura, tots ells policies o amics de policies, o admiradors del govern Maura, han transmès i que, en certa manera, encara continuen tenint ressò en els ambients historiogràfics. Només cal pensar en estudis més o menys recents que segueixen en la mateixa línia, veient fins i tot alguns d'ells en l'anarquisme més dinamiter els antecedents de l'actual *Al-Qaeda*³.

En qualsevol cas, ja durant uns anys abans de l'esclat de 1909, la Vaga General del 17 de febrer de 1902, amb una forta participació d'anarquistes, tals com Anselmo Lorenzo, Teresa Claramunt o Lucrècia Domènech, ha de ser considerada com un dels antecedents més directes de la Setmana Tràgica. En tots aquest conflictes esmentats com a referents trobem formes d'actuació que també es trobaran als fets de 1909, des d'atacs a burots, conflictivitat obrera, anticlericalisme, passió pel foc o una important participació femenina. De fet el 1902 la participació femenina va ser força determinant en l'evolució dels fets que, com venia sent habitual, i això que predominaren les tàctiques no violentes, van ser reprimits brutalment: unes 500 persones detingudes, unes 300 ferides i unes 100 persones mortes. Desarticulant, de fet, el malmès moviment llibertari i obrer que tot just es recuperava dels estralls derivats dels processos de Montjuïc. Resumint, la Setmana Tràgica de Catalunya recollirà l'herència d'aquests fets anteriors, però la magnitud geogràfica o el sabotatge a gran escala de les vies de comunicació i telegràfiques donaven mostres de nous elements, més *moderns*, que es sumaven a tot el llegat de la cultura insurreccional del s.XIX.

El debat historiogràfic i possibles recerques futures

El passat 2009 va ser el centenari de la Setmana Tràgica i de l'afusellament de 5 persones, entre aquestes Francesc Ferrer i Guàrdia. Després de certs temps que no es feien estudis sobre la matèria, amb motiu del centenari, gran nombre de reedicions o de noves investigacions, tant en revistes o en llibres van aparèixer, fent que l'interès historiogràfic sobre la qüestió tornés a estar a l'ordre del dia.

Dins d'aquest context, als estudis històrics, amb motiu del centenari, noves tesis han aparegut. Una de les més interessants és la referida a la no centralitat del fenomen a la ciutat de Barcelona. Exemples clars serien l'edició del llibre dirigit per Antoni Moliner, *La Setmana Tràgica de Catalunya*⁴, on diferents articles, tals com el realitzat per la historiadora Gemma Rubí, destaquen que el fenomen va anar més enllà de Barcelona ciutat, i que tant a la resta de la província de Barcelona, en localitats com Sabadell o Manresa, van adquirir un fort grau de radicalitat, així com en la província de Girona i la resta de Catalunya. Altres estudis més locals segueixen la mateixa línia, tals com els de l'historiador Eduard Masjuan i Bracons sobre Sabadell⁵.

³ AVILÉS, Juan i HERRERÍN, Ángel, *El nacimiento del terrorismo en occidente*, Madrid, Siglo XXI, 2008.

⁴ MOLINER, Antoni (ed.), *La Semana Trágica de Cataluña*, Alella, Nabla ediciones, 2009.

⁵ MASJUAN, Eduard, "En el centenari de la Setmana Tràgica a Sabadell", *L'Avenc*, n° extra 134 (juliol-agost 2009), pp. 8-10; o MASJUAN, Eduard, *Medis obrers i innovació social a Sabadell (1900-1909)*,

Aquests estudis posen de relleu que els esquemes historiogràfics fins fa poc només es centraven a Barcelona, possiblement per ser hereus de les primeres anàlisis immediatament posteriors als fets, tals com les de Leopoldo Bonafulla⁶, José Camposada⁷, Rodolfo Fierro Torres⁸ i un llarg etcètera que, en certa manera, van ser la base de interpretacions futures. Durant els anys posteriors ens trobaríem també veus que analitzaven el fenomen a partir de les seves memòries, tals com les d'en Pere Coromines, Cambó, o de militants de les files republicanes, obreristes o anarcosindicalistes, continuant, però, la tradició d'assimilar el fenomen com a eminentment barceloní i fins a cert punt com un esclat de rauxa sense cap direcció.

Durant l'època franquista les aportacions sobre la Setmana Tràgica van ser minoritàries i, normalment, tots els estudis es centraven, a l'igual que els primers, en Barcelona, assumint que la resta de fets a Catalunya eren anecdòtics. En aquest sentit el policia, periodista i historiador franquista, Eduardo Comín Colomer, fins i tot va fer la seva anàlisi dels fets⁹. No cal aventurar-se gaire en els seus fonaments, ja que darrera de tota la seva obra historiogràfica les seves bases són les de la permanent conspiració "judeo-roja-masónica" que perverteix a les classes productores i gent de bé. Més interessants durant l'època franquista destacaria, a mitjans dels '60, l'obra clàssica d'en Josep Benet¹⁰ que tractava el posicionament del poeta Joan Maragall, redactor aleshores en *La Veu de Catalunya*, al voltant dels fets de la Setmana Tràgica. També és força interessant i aguanta força bé els pas dels anys moltes de les aportacions de la Joan Conelly Ullman¹¹ que, malgrat el rigor metodològic i les interessants aportacions, centrà el fenomen, igualment, a la ciutat de Barcelona. Després del treball de la Joan Conelly, l'interès historiogràfic va baixar, si exceptuem alguns estudis continuistes o que tracten el fets de la Setmana Tràgica com a part d'una obra més ampla, exemples d'això podrien ser les aportacions de Joan Bautista Culla¹² o José Álvarez-Junco¹³.

De fet, la major part de les noves aportacions, moltes sorgides al voltant del centenari dels fets, exceptuant l'obra d'Antoni Moliner, les aportacions de l'Eduard Masjuan, o les de Gemma Rubí, encara centren la major part dels fets a Barcelona. En aquest sentit aportacions des de la Història no academicista, tals com les memòries de l'anarcosindicalista i fundador de les FIJL de Manresa, Pedro Flores¹⁴ en referència a Manresa i la Catalunya central ja mostraven que els fets no només s'havien d'inscriure's a Barcelona. El futur de les investigacions han de tenir en compte que la Setmana Tràgica va ser un fenomen generalitzat arreu de Catalunya, que a poblacions com Sabadell, Granollers, Premià de Mar o Mataró es va proclamar fins i tot la República, amb un caire

---

Cerdanyola del Vallès, Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de publicacions, 2006.

⁶ BONAFULLA, Leopoldo, *La Revolución de Julio*, Barcelona, Taberner, 1910.

⁷ COMAPOSADA, José, *La Revolución de Barcelona*, Barcelona, Eduardo Albar, Biblioteca Acción, 1909.

⁸ FIERRO TORRES, Rodolfo, *Nuestra Semana Negra: los salesianos en la última semana de Julio de 1909*, Barcelona, Librería Salesiana de Sarrià, 1909.

⁹ COMÍN COLOMER, Eduardo, *La Semana Trágica de Barcelona*, Madrid, Publicaciones Españolas, 1953.

¹⁰ BENET, Josep, *Maragall i la setmana tràgica*, Barcelona, Edicions 62, 2009.

¹¹ ULLMAN, Joan Conelly, *La Semana Trágica, estudio sobre las causas socioeconómicas del anticlericalismo en España : 1898-1912*, Barcelona, Ariel, 1972.

¹² CULLA, Joan B., *El republicanisme lerrouxista a Catalunya: 1901-1923*, Barcelona, Curial, 1986.

¹³ ÁLVAREZ-JUNCO, José, *El emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogia populista*, Madrid, Alianza Editorial, 1990 o també ÁLVAREZ-JUNCO, José, *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*, Madrid, Siglo XXI, 1991.

¹⁴ FLORES, Pedro, *Tipos Manresanos*, Manresa, n.c., 1994.

plenament cantonal. A d'altres indrets, tals com Manresa, van existir enfrontaments i sabotatges a les vies de comunicació, a més a més de diferents edificis religiosos cremats, fets que d'una manera més o menys marcada es reproduïren en un nombre important de poblacions catalanes. En definitiva, sembla ser que Barcelona no va ser l'únic indret on la Setmana Tràgica va deixar el seu rastre.

Amb motiu del centenari, en Josep Termes afirmà en una entrevista a la revista *Sàpiens* que aquest tipus de fets *només es dona en zones urbanes industrials. Aquells fets no passen als pobles*¹⁵. Si tenim en compte que normalment es pensava, en l'àmbit historiogràfic, que era un moviment bàsicament barceloní i ara veiem que no tant, segurament cal deixar de banda concepcions dogmàtiques i obrir una via d'investigació en poblacions urbanes petites i zones rurals. Aportacions com les de Pedro Flores indicarien que a la Catalunya central els incidents no només van ser presents a Manresa, també a poblacions com Fígols o Sant Vicenç de Castellet, entre altres poblacions de la zona. A més a més la historiadora Gemma Rubí constata que també en pobles petits, tals com Vallbona de l'Anoia, d'uns 800 habitants, els incidents de la Setmana Tràgica es van produir. Per tant, més de 100 anys després dels fets no sabem exactament l'abast real d'aquesta revolta social a la Catalunya de l'estiu de 1909.

Un altre debat historiogràfic gira entorn a si durant els fets de l'estiu de 1909 només es va atacar a l'Església o realment es va anar més enllà. En aquest sentit moltes vegades, a l'igual que sobre la centralitat de Barcelona, les interpretacions han tendit a afirmar que només es van atacar edificis religiosos. Però realment sembla ser que no només va ser això. Hem de pensar que darrera l'esclat, més enllà de la ràbia social acumulada per la situació de l'embarcament de tropes, existia un comitè de vaga que els dies previs va fer gires per diverses poblacions catalanes i fins i tot en la convocatòria de la mateixa vaga tenia previst l'ocupació de fàbriques, però la patronal va fer un lock-out¹⁶. En tot cas sembla entreveure's en els fets la barreja de components espontanis amb d'altres components més meditats. Va faltar, això sí, una direcció clara del moviment, compensada en part per l'imaginari col·lectiu existent de revolució republicana, tal i com apuntaria en Pere Gabriel i Sirvent¹⁷. Cal tenir en compte, per altra banda, que gran part dels anarquistes eren partidaris de l'espontaneïtat de les lluites, el mateix Anselmo Lorenzo, l'històric internacionalista, afirmà sobre la Setmana Tràgica que *estoy contento porque he visto al pueblo distanciado de sus directores y aun abandonado cobardemente por ellos, y sin embargo ha obrado con orientación revolucionaria*¹⁸. L'anarquisme, en un sentit ampli, normalment creia en l'espontaneïtat del poble explotat, així que, per tant, hem de tenir presents que un dels principals actors, els i les anarquistes, com a mínim diferents sectors d'ells, creien en un moviment no dirigit, i per l'altra hem de pensar que aquest moviment va ultrapassar les expectatives dels seus teòrics dirigents. En aquest aspecte, segurament, els republicans van tenir por a un moviment amb tendència insurreccional i amb una possible deriva revolucionària que anava més enllà del seus esquemes de revolució estrictament republicana o federal, malgrat que en la major part dels indrets, la Revolució de caire republicà era la que es reivindicava. En aquest sentit també són interessants les reflexions de Gemma Rubí, destacant que el sentiment generalitzat a la societat catalana anterior als fets era de

¹⁵ TERMES, Josep, "Parla l'expert", a *Sàpiens*, 79 (maig 2009), p. 28.

¹⁶ DD.AA, *La Barcelona Rebelde*, Barcelona, Octaedro, 2004, p. 24.

¹⁷ GABRIEL, Pere, "La Setmana Tràgica: una revolta política", a *L'Avenç*, 348 (juliol/agost 2009), pp. 32-41.

¹⁸ LORENZO, Anselmo, *El Proletariado Militante*, Madrid, Alianza editorial, 1974, p.20

desafecció a l'Estat, amb episodis com l'assalt del Cu-Cut! o la llei de jurisdiccions, i amb manifestacions organitzatives com Solidaritat Catalana, una coalició de nacionalistes, regionalistes, republicans i fins i tot carlistes, o Solidaritat Obrera, que recollia l'herència sindicalista de caire català, anarquista o sindicalista revolucionària. Tot plegat una societat que, de manera transversal, sentia una profunda desafecció a un Estat que, de fet, es manifestava per fets negatius, tals com els impostos de consums, reclutaments per a la guerra, repressió vers el obrers i tot un llarg etcètera. Per contra, l'Estat tampoc ofería gaires beneficis a la població.

Sobre els atacs a les esglésies i convents aquests caldria minimitzar-los, ja que es van atacar altres tipus d'edificis com comissaries, o es van sabotejar línies ferroviàries i telegràfiques, per tant, els objectius eclesiàstics no van ser els únics atacats i en l'estricta àmbit religiós es van atacar bàsicament convents i les pèrdues humanes físiques van ser molt minoritàries. En tot cas, hem de tenir en compte que el sentiment anticlerical estava molt enraïgat en la cultura popular catalana dels ambients més progressistes (liberals radicals, federals, catalanistes federals, anarquistes, socialistes...), malgrat que de vegades s'afirma que el paper del lerroxisme va ser clau. En aquest sentit Dolors Marín¹⁹ afirmaria que Lerrox enganyava a la massa popular amb els seus discursos incendiàries, però potser caldria distingir entre Lerrox i les seves bases, per una banda, i tenir present que si una cosa feia Lerrox en aquest sentit era demagògia: dir allò que el poble volia escoltar. El sentiment anticlerical ja existia abans de Lerrox, malgrat el paper fonamental que certs estudis han fet al voltant de la seva figura. No cal oblidar que a partir dels estudis de Joan B. Culla²⁰ o d'aportacions com les de Joan-Lluís Marfany²¹, es pot despendre que el lerroxisme, més enllà de la demagògia del seu líder Lerrox, tenia una base social que recollia gran part de la base i tradició del republicanisme del s.XIX. Reivindicaven la figura d'Anselm Clavé, utilitzaven sovint el català en la seva propaganda, el laïcisme i l'anticlericalisme eren pilars fonamentals del seu ideari, i un llarg etcètera que fa necessari veure el lerroxisme amb un prisma més ampli. Per tant, les bases lerroxistes s'haurien de diferenciar de la cúpula dirigent del partit. A la bullanga de l'estiu de 1835 es van cremar també edificis religiosos, l'odi social vers a l'Església era molt fort durant tot el segle XIX, i no existia cap Lerrox fins a finals de segle, el que sí que podem afirmar és que aquell pòsit cultural anticlerical el va fer servir Lerrox per tal de fer demagògia barata per les seves ànsies de protagonisme i que, segurament, va atiar encara més l'anticlericalisme en un context, igualment, força propens a aquest tipus de propaganda. Però tampoc s'ha d'oblidar, tal i com remarca Gemma Rubí, que el sentiment de fons era de rebuig a l'Estat i que *la institució eclesiàstica en la qual aquell (l'Estat) es recolzava en les funcions assistencials, educatives i benefactores*²². Per tant, l'atac a l'Església també es podria entendre com un atac indirecte a l'Estat.

262

Altra debat historiogràfic gira al voltant de la importància dels fets, si va ser una revolució avortada o bé un mer esclat similar a les bullangues del segle XIX. Hem de pensar que poc temps després ja existia una gran documentació primària, per part de periòdics, arxius judicials i policials, com per part de d'anàlisis, memòries i dietaris

¹⁹ MARÍN, Dolors, *La Semana Trágica*, Barcelona, La esfera de los libros, 2009

²⁰ CULLA, JOAN B., *El republicanisme lerroxista a Catalunya: 1901-1923*, Barcelona, Curial, 1986.

²¹ MARFANY, Joan-Lluís, "Catalanistes i lerroxistes", a *Recerques: història / economia / cultura*, 29 (1994), pp. 41-60

²² RUBÍ, Gemma, *La Setmana Trágica: revolta popular o revolta política contra l'Estat*, Apunts conferència, 2009, p.6

sobre els fets. Ja des dels inicis es pot apreciar que era un tema que creava interpretacions molt diverses lligades a la ideologia dels autors. En aquest sentit s'ha estudiat molt bé el discurs heterodox de Joan Maragall dins de la publicació “La Veu de Catalunya”, la qual va fer una campanya molt dura en contra dels incriminats²³. També existeixen altres fonts primàries, en aquest cas fotogràfiques, com les que es poden veure a la secció fotogràfica de l'Arxiu Històric de Barcelona, però cal tenir en compte que les fotos del moment normalment van ser fetes per part de la burgesia i sectors benestants, per tant s'han d'interpretar amb els condicionants de rebuig o paternalisme clàssic dels sectors benestants, i segurament la visió de destrucció sense sentit va ser la predominant a partir d'aquestes fonts, minimitzant, en certa manera, la importància dels fets. En aquests sentit els i les historiadores hem de pensar que les mateixes fonts, tant de primàries com les investigacions històriques posteriors, tenen un fort component ideològic, i que aquest component farà veure els fets com una revolució o com un mer esclat sense sentit. La deformació ideològica és un factor a tenir en compte en totes les investigacions. Als anys 60 i 70, tal i com he comentat anteriorment, destacaren les obres d'autors com Josep Benet sobre Maragall i la Setmana Tràgica, o la genèrica de Joan Connelly Ullman, una gran obra de referència, però centrada bàsicament a Barcelona i que entre les seves tesis afirmaria que l'incendiarisme va impedir que la revolta pogués ser una Revolució. Posteriorment aparegueren aportacions més revisionistes per part de Joan B. Culla, que afirmarà que va ser una revolta provocada per la desafecció vers a una Església que justificava l'ordre establert molt jerarquitzat, o d'en José Álvarez Junco, el qual en els seus estudis sobre el lerrouxisme afirmaria que l'anticlericalisme va ser la clau per entendre el fenomen, malgrat que sustenta la tesi que bàsicament es van atacar edificis religiosos. Amb motiu del centenari dels fets diversos estudis s'han tornat a editar, han sorgit de nous i un gran nombre de novel·les han aparegut al mercat. En aquest sentit és interessant les aportacions de Dolors Marín²⁴, on analitza des d'una perspectiva molt esquerrana i fins i tot filo-llibertària els incidents. Analitza la Setmana Tràgica com una revolta popular que es desenvolupà a Barcelona i en d'altres indrets de Catalunya, malgrat que finalment es centra bàsicament a Barcelona. A més a més situa un escenari d'enfrontament entre elits socials i sectors obrers i de classes mitjanes progressistes. Aquesta interpretació ha sigut criticada pel seu caràcter reduccionista, en el sentit de presentar-ho com un episodi de “lluita de classes”²⁵. Personalment penso que tant l'atac a l'Església, com a estructures i infraestructures estatals, o la mateixa consciència de voler realitzar una revolució republicana, ja fos com a finalitat, en una part del moviment, o com el primer pas per a una Revolució Social, per part dels sectors més radicals i de perfil més llibertari, ens mostra que darrera de la Setmana Tràgica existia quelcom més que una bullanga amb la voluntat d'incidir en la política des del carrer, existia un ideal revolucionari, potser ambigu i poc definit, però revolucionari al cap i a la fi. En aquest sentit el que no es pot fer és traslladar el pensament de pau i diàleg social de l'actual postmodernitat i afirmar que no va ser una lluita social o de classe, possiblement, pel senzill fet que avui dia és un tema que no està de moda. Aleshores la cultura política era molt diferent a l'actual en molts aspectes, i un d'aquests era que gran part dels ambients polititzats sentien que estaven immersos en una lluita de classes. La Setmana Tràgica així ho va ser. Com ho demostraria, fins i tot, la posterior campanya espanyolista i colonialista per part d'unes classes dirigents catalanes

²³ QUINTANA, Lluís, “L'amor de la ciutat nova. Joan Maragall i la Setmana Tràgica a La Veu de Catalunya”, a *L'Avenç*, 348 (juliol/agost 2009), pp. 42-45.

²⁴ MARÍN, Dolors, *La Setmana Tràgica*, Barcelona, La Esfera de los Libros, 2009.

²⁵ BARNOSELL, Genís, “La Setmana Tràgica: a la recerca de culpables”, a *L'Avenç*, 348 (juliol/agost 2009), pp. 54-56.

que van veure amb por els sentiments antimilitaristes que conduïen a la societat catalana vers, tal com remarcaria Gemma Rubí en els seus estudis, a plantejaments antiestatistes o antisistemes.

Altra aspecte d'interès historiogràfic al voltant dels fets ha sigut el grau de participació femenina, si aquesta va ser alta o baixa. Les interpretacions més clàssiques afirmarien que els primers dies de la revolta el paper de les dones en els incidents va ser força important, per després donar major protagonisme als homes, bàsicament joves. En aquest sentit hem de pensar que en els estudis històrics el paper de les dones, en un context, encara avui dia, de cultura patriarcal dominant, ha sigut menystingut o, en tot cas, relacionat sota els paràmetres de dones com a símbol de maternitat, pau, concòrdia, i tot un llarg llistat d'essencialismes. Estudis com els de Gemma Rubí o el de Dolors Marín, així com articles i reflexions des d'ambients més militants de l'anarquisme actual²⁶, remarquen que el paper de les dones va ser molt important i que, de fet, en nombrosos conflictes van ser un dels motors principals de gran part dels esdeveniments, tals com la construcció de barricades, manifestacions, presa d'edificis, i un llarg etcètera que, de fet, en altres conflictes anteriors, també va tenir un fort protagonisme femení, tals com la vaga de 1902 o la Revolta contra les Quintes de 1870. En tot cas en l'àmbit historiogràfic manquen encara estudis més detallats, amb dades qualitatives i quantitatives per tal d'esbrinar el paper real de les dones, en un sentit estricte, i la composició real de la gent que participà en els fets. Ara mateix sembla que les dones i els joves van ser els principals actors dels fets, però encara és un aspecte que cal incidir més.

Seguint el fil dels debats historiogràfics, un dels més habituals seria el que intenta esbrinar si va ser un moviment irracional sense direcció o no. Segons la opinió d'en Josep Termes seria *una explosió de follia col·lectiva i d'anticlericalisme que només es dona en zones urbanes (...) un brot d'odi sense cap línia política i sense cap direcció*²⁷. Aquests tipus de plantejaments trencarien amb els esquemes aportats per historiadors com Pere Gabriel que veu, en aquest sentit, un dels últims episodis, o potser l'últim, de l'imaginari col·lectiu d'una revolució de caire republicà, compartit tant per anarquistes, com republicans o gran part del moviment obrer. Per tant, la manca de direcció aparentment política del moviment no significaria en cap cas un moviment sense direcció clara. També cal pensar que des de posicionaments anarquistes, tal i com he comentat anteriorment, es creia en l'espontaneïtat dels processos revolucionaris. A més a més la teoria anàrquica i fins i tot la tradició republicana popular creia que en aquest tipus de situacions, el paper agitador dels grups i individualitats podien ser eficaços per tal de transformar un moviment insurreccional en revolucionari. A més a més estudis no tan centralistes en referència a Barcelona indiquen que tant a Sabadell com en d'altres poblacions, tals com Granollers, es va proclamar la República, aspectes que reforçarien, per una banda, un cert caràcter espontani del moviment, però que alhora era capaç, gràcies a la cultura política existent, de fer possible una revolució de caire republicà radical semblant, per posar un exemple, a la revolució cantonal de 1873. En tot cas, sí que caldria destacar la feblesa dels diferents sectors republicans o les diferències existents dins de l'anarquisme d'aleshores, per tal d'explicar que fos un moviment sense una direcció clara, però això no vol dir que fos una follia col·lectiva, ja que darrera d'aquestes afirmacions sembla que s'amaguin més aviat prejudicis morals i ideològics

²⁶ ANÒNIM, "La Setmana Tràgica, les dones i més enllà", a *Antisistema, periòdic anàrquic*, 27 (agost-setembre 2009), p.12-13.

²⁷ TERMES, Josep, "Parla l'expert", a *Sàpiens*, 79 (maig 2009), p. 28.

que no pas anàlisis històriques amb un mínim de metodologia. En tot cas, possiblement, cal pensar que el procés revolucionari no va tenir èxit, segurament, davant l'aïllament del moviment dins del territori català. Hem de recordar que des dels mitjans propagandístics espanyols dominants d'aleshores, seguint els criteris del govern, es va descriure la Setmana Tràgica com un moviment separatista, aspecte que en certa manera va aïllar-ho de la resta de l'Estat. Sobre aquest sentit, igualment, considero important veure realment quin va ser el grau de solidaritat en el marc estatal espanyol, ja que seguint alguns paràmetres del llibre *El Hilo Negro Vasco*²⁸, centrat en l'estudi de l'anarquisme de finals del s.XIX i inicis del XX al País Basc, afirma que durant els fets a Catalunya es van produir diferents incidents, vagues i accions solidàries en aquella zona. En tot cas seria també destacat analitzar el paper del PSOE i la UGT durant aquests fets, ja que van promoure una vaga estatal per a inicis d'agost i a Catalunya, malgrat formar part de la comissió de vaga, no van destacar gaire tampoc en el recolzament del moviment. La pregunta seria si l'aïllament només va derivar per les manifestacions governamentals recollides per la premsa o bé també va ser important el paper de diferents forces polítiques estatals que a Catalunya no tenien gaire pes davant el creixement de sectors republicans nacionalistes, anarquistes i, especialment, dels vinculats a Solidaritat Obrera (fundada el 1907).

Finalment un debat molt important i que, de fet, seria potser un tema fins i tot amb un perfil més propi, giraria al voltant de la figura de Francesc Ferrer i Guàrdia, i si va ser culpable o innocent dels fets pels quals va ser condemnat a mort. La major part dels estudis remarquen que Ferrer i Guàrdia va ser un cap de turc de tot el moviment, especialment pel seu suport a les escoles de caràcter racionalista front a l'ensenyament religiós. També es remarca la seva vinculació en conspiracions antimonàrquiques o en l'atemptat de Mateu Morral contra el rei. En aquest sentit, de fet, les visions sobre Ferrer i el seu grau d'innocència o culpabilitat, normalment varien segons els paràmetres ideològics de la persona que realitza la investigació, fent de Ferrer un màrtir o el culpable de tot plegat. Ramon Corts, clergue i director de la catòlica Biblioteca Balmes de Barcelona²⁹, afirmaria que, en certa manera, Ferrer i Guàrdia, segons els papers de l'Arxiu Secret del Vaticà, sí que va estar directament relacionat en els fets. A més a més es comenta que l'Església va demanar l'indult per a Ferrer i Guàrdia, com a mostra de que no era pas una institució completament malvada, tal i com certs anàlisis en podien fer. En tot cas, també remarca que aquest indult es va demanar quan ell ja va ser executat. A més a més s'insereix la idea de que els fets van servir per virar el discurs eclesiàstic i mostrar-se més sensible a les desigualtats socials. De nou el condicionament ideològic està al darrera dels posicionaments sobre la Setmana Tràgica. En aquest sentit no deixa de ser simptomàtic el perfil de l'investigador i que l'editorial sigui "Publicacions de l'Abadia de Montserrat", o que l'arxiu no sigui consultable per tothom i que l'obra, més enllà de l'interès real sobre el posicionament de l'Església, cerqui treure culpabilitat a l'Església en la repressió posterior dels fets, intentant maquillar el fet real de l'integrisme reaccionari de gran part de l'Església i els seus seguidors, amb figures a Catalunya com Sardà i Salvany a Sabadell, autor del famós llibre "*El liberalismo es pecado*", reivindicat no només per sectors integristes, també per part del catalanisme més conservador, seguint en aquest cas les tesis d'en Santi Vila i Vicente³⁰. En tot cas no

²⁸ VELASCO NÚÑEZ, Alfredo, *El Hilo Negro Vasco, anarquismo y anarcosindicalismo en el País Basco (1870-1936)*, Bilbao, Gatazka-DDT, 2009.

²⁹ CORTS, Ramón, *La Setmana Tràgica (1909) i l'Arxiu Secret Vaticà*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009.

³⁰ VILA I VICENTE, SANTI, "De Torras i Bages a Pujol, o la deconstrucció de un sustrato integrista

cal oblidar la propaganda d'extrema dreta que des de l'Església es realitzava abans, durant i després de la Setmana Tràgica, una propaganda integrista que a Catalunya i arreu de l'Estat era força comuna des dels ambients catòlics, sobre l'any 1900, per exemple, el bisbe de Palencia al Senat afirmà que *nosotros no queremos que se concedan derechos iguales a la verdad y al error, a la virtud y al vicio, porque, siguiendo este camino, la sociedad y los pueblos se precipitarán por la pendiente del libertinaje*³¹, o el bisbe de Vic, sobre l'any 1900, igualment afirmà que *el ideal sublime de la Iglesia que hasta el fin de los días marcará el ápice de la perfección social y encerrará la clave para solucionar los conflictos que ocurren, creemos que debe de formularse en los siguientes términos: toda superioridad o excelencia que en la sociedad obtengan unos hombres sobre otros, les es otorgado por Dios primariamente para que aproveche a los inferior*³².

En tot cas, sobre Ferrer i Guàrdia, encara no està tot completament resolt, malgrat que la major part del estudis coincideixen en afirmar que va ser un cap de turc. En aquest sentit trobo interessant reflexions com les d'en Francisco Madrid³³, quan afirma que Ferrer i Guàrdia, més enllà del seu posicionament potenciador de les escoles racionalistes, també era un objectiu clar pel seu recolzament a projectes revolucionaris que s'estaven implantant al territori com tots aquells vinculats a les idees de la Vaga General Revolucionària (sindicalisme revolucionari i anarcosindicalisme) i en expressions pràctiques com Solidaritat Obrera que, finalment, esdevindrà en la futura CNT, la qual aquest 2010 celebra el seu centenari.

Finalment, sobre la repressió, a partir de les anàlisis de Gemma Rubí, veiem que més enllà de la repressió vers a Ferrer i Guàrdia, la repressió va ser generalitzada vers el moviment obrer i el republicanisme, especialment el de caire nacionalista³⁴.

Sobre els condemnats a mort, un va ser Josep Miquel Baró, conserge de l'Ajuntament de Sant Andreu de Palomar, era militant del Centre Nacionalista Republicà. Si Ferrer i Guàrdia era el cap de turc del moviment anarquista i obrer, pel seu suport a Solidaritat Obrera, Baró fou el cap de turc d'aquest ambient polític nacionalista i republicà. Un altre va ser un deficient mental, carboner de professió, potser, fins i tot, un personatge insignificant per a ser reprimit, però tot un símbol contra els atacs anticlericals, ja que va ser acusat de ballar amb rauxa i alegria amb els cadàvers de les monges de les Jerònimes. Altre va ser Antoni Malet, carreter de Sant Adrià, acusat de passar oli sense pagar l'impost de consums. Una persona qualsevol i sense filiació política coneguda, amb un sumari de pandereta de poc més de 5 fulls, i que va ser el símbol de tot aquell poble adèpte al foc. Finalment, altre va ser Eugenio del Hoyo, un guàrdia de seguretat que va confraternitzar amb els fets. Una víctima símbol per a totes aquelles forces de l'ordre que per passivitat o per simpaties, van arribar fins i tot a confraternitzar amb la causa insurrecta.

---

común en Catalunya”, a *Historia y Política*, 14 (2005), p. 85-118

³¹ DD.AA, *La Barcelona de la dinamita, el plomo y el petróleo. 1884-1909*, Barcelona, Grupo de Afinidad Quico Rivas, 2009, p.134.

³² DD.AA, *La Barcelona de la dinamita, el plomo y el petróleo. 1884-1909*, Barcelona, Grupo de Afinidad Quico Rivas, 2009, p.138.

³³ MADRID, Francisco, “La cultura anarquista en los albores del siglo XX”, a *Germinal*, nº2 (octubre 2006), pp. 3-13.

³⁴ RUBÍ, Gemma, “Catalunya, juliol de 1909. La Història d'una desafecció”, a: *Revista de Catalunya*, 253 (setembre 2009).

Bibliografia

ÁLVAREZ-JUNCO, José, *El emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogia populista*, Madrid, Alianza Editorial, 1990.

ÁLVAREZ-JUNCO, José, *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*, Madrid, Siglo XXI, 1991.

ANÒNIM, “La Setmana Tràgica, les dones i més enllà”, a *Antisistema, periòdic anàrquic*, 27 (agost-setembre 2009), p.12-13.

AVILÉS, Juan i HERRERÍN, Ángel, *El nacimiento del terrorismo en occidente*, Madrid, Siglo XXI, 2008.

BALLESTER, David, “La Setmana Gloriosa': La Setmana Tràgica a partir del testimoni de Josep Comaposada”, a: *Revista de Catalunya*, 253 (setembre 2009).

BARNOSELL, Genís, “La Setmana Tràgica: a la recerca de culpables”, a *L'Avenç*, 348 (juliol/agost 2009), pp. 54-56.

BENET, Josep, *Maragall i la setmana tràgica*, Barcelona, Edicions 62, 2009.

BENGOECHEA, Soledad, *Els dirigents patronals i la Setmana Tràgica*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2000.

BONAFULLA, Leopoldo, *La Revolución de Julio*, Barcelona, Taberner, 1910.

BÓ Y SINGLA, I. *Montjuïc: notas y recuerdos históricos*, Barcelona, Publicaciones de la Escuela Moderna, 1917.

BRISSA, JOSÉ, *La Revolución de Julio en Barcelona*, Barcelona, Maucci, 1910.

BUESO, ADOLFO, *Recuerdos de un cenetista: de la Semana Trágica (1909) a la Segunda República (1931)*. Esplugues de Llobregat, Ariel, 1976.

CAMBÓ, FRANCESC, *Discursos parlamentaris (1907-1935)*, Barcelona, Alpha, 1991.

COMAPOSADA, José, *La Revolución de Barcelona*, Barcelona, Eduardo Albar, Biblioteca Acción, 1909.

COMÍN COLOMER, Eduardo, *La Semana Trágica de Barcelona*, Madrid, Publicaciones Españolas, 1953.

COROMINES, PERE, *Diaris i records, vols. I i II*, Barcelona, Curial, 1974-1975.

CORTS, Ramón, *La Setmana Tràgica (1909) i l'Arxiu Secret Vaticà*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009.

CUADRAT, X., *Socialismo y anarquismo en Catalunya (1899-1811)*, Madrid,

Ediciones de la Revista de Trabajo, 1976.

CULLA, Joan B., *El republicanisme lerrouxista a Catalunya: 1901-1923*, Barcelona, Curial, 1986.

DD.AA, *La Barcelona de la dinamita, el plomo y el petróleo. 1884-1909*, Barcelona, Grupo de Afinidad Quico Rivas, 2009.

DD.AA, *La Barcelona Rebelde*, Barcelona, Octaedro, 2004.

EALHAM, CHRIS, *La lucha por Barcelona, clase, cultura y conflicto (1898-1937)*, Madrid, Alianza editorial, 2005.

FIERRO TORRES, Rodolfo, *Nuestra Semana Negra: los salesianos en la última semana de Julio de 1909*, Barcelona, Librería Salesiana de Sarrià, 1909.

FLORES, Pedro, *Tipos Manresanos*, Manresa, n.c., 1994.

GABRIEL, Pere, “La Setmana Tràgica: una revolta política”, a *L'Avenç*, 348 (juliol/agost 2009), pp. 32-41.

KAPLAN, TEMMA, *Ciudad roja, periodo azul. Los movimientos sociales en la Barcelona de Picasso (1888-1939)*, Barcelona, Península, 2003.

LERROUX, ALEJANDRO. *Ferrer y su proceso en las Cortes*, Barcelona, Tip. El Anuario de la exportación, 1911.

LORENZO, Anselmo, *El Proletariado Militante*, Madrid, Alianza editorial, 1974.

MADRID, Francisco, “La cultura anarquista en los albores del siglo XX”, a *Germinal*, nº2 (octubre 2006), pp. 3-13.

MARFANY, Joan-Lluís, “Catalanistes i lerrouxistes”, a *Recerques: història / economia / cultura*, 29 (1994), pp. 41-60.

MARÍN, Dolors, *La Semana Trágica*, Barcelona, La esfera de los libros, 2009.

MASJUAN, Eduard, “En el centenari de la Setmana Tràgica a Sabadell”, *L'Avenç*, nº extra 134 (juliol-agost 2009), pp. 8-10.

MASJUAN, Eduard, *Medis obrers i innovació social a Sabadell (1900-1909)*, Cerdanyola del Vallès, Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de publicacions, 2006.

MOLINER, Antoni (ed.), *La Semana Trágica de Cataluña*, Alella, Nabla ediciones, 2009.

OSSORIO Y GALLARDO, ÁNGEL, *Barcelona, julio de 1909: declaración de un testigo*, Madrid, Impr. de Ricardo Rojas, 1910.

QUINTANA, Lluís, “L'amor de la ciutat nova. Joan Maragall i la Setmana Tràgica a La Veu de Catalunya”, a *L'Avenç*, 348 (juliol/agost 2009), pp. 42-45.

ROMERO-MAURA, JOAQUÍN, *La Rosa de Fuego: el obrerismo barcelonés de 1899 a 1909*, Madrid: Alianza, 1989.

RUBÍ, Gemma, “Algo más que la quema de conventos. La Semana Trágica en Cataluña, la historia de una desafección”, a MOLINER, Antoni, *La Semana Trágica de Cataluña*, Alella, Nabla ediciones, 2009, pp. 81-136.

RUBÍ, Gemma, “El Bages en revolta. Els fets de la Setmana Tràgica”, *Dovella*, 101 (tardor 2009), pp. 31-35.

RUBÍ, Gemma, “Catalunya, juliol de 1909. La Història d'una desafecció”, a: *Revista de Catalunya*, 253 (setembre 2009).

RUBÍ, Gemma, *La Setmana Tràgica: revolta popular o revolta política contra l'Estat*, Apunts conferència, 2009.

TERMES, Josep, “Parla l'expert”, a *Sàpiens*, 79 (maig 2009), p. 28.

TERMES, Josep, “La Setmana Tràgica (1909): testimonis i records”, a: *Revista de Catalunya*, 253 (setembre 2009).

ULLMAN, Joan Conelly, *La Semana Trágica, estudio sobre las causas socioeconómicas del anticlericalismo en España : 1898-1912*, Barcelona, Ariel, 1972.

VELASCO NÚÑEZ, Alfredo, *El Hilo Negro Vasco, anarquismo y anarcosindicalismo en el País Vasco (1870-1936)*, Bilbao, Gatazka-DDT, 2009.

VILA I VICENTE, SANTI, “De Torras i Bages a Pujol, o la deconstrucció de un sustrato integrista comú en Catalunya”, a *Historia y Política*, nº14 (2005), p. 85-118.

